

Kulturális-közéleti havilap, harminckilencedik évfolyam

2013 augusztus Tanulmány

Dessewffy Tibor–Nagy Zsófia: Egy ultimátum fogságában – A bizalom alakváltozásai a magyar társadalomban

A bizalom alighanem az egyik leginkább kutatott kérdés a nemzetközi és a hazai szociológiában. Mivel a témában számos mélyenszántó empirikus feldolgozás született, tanulmányunkban nem ezek számát szeretnénk növelni, hanem kettős célt igyekszünk követni. Egyrészt a bizalom olyan elméleti megközelítésére teszünk kísérletet, amely eltérő perspektívákból – a bizalom kapcsolatként, kultúraként és tudásként való felfogásából – kiindulva, alkalmas a kérdés komplex megközelítésére. Másrészt, ennek a megközelítésnek az előnyeit kihasználva azt állítjuk, hogy a magyar rendszerváltásra jellemző a bizalom mindezen aspektusainak egyidejű gyengülése: azaz a magyar bizalmi válság komplex természetének bemutatására törekszünk. Azt állítjuk, hogy az anomikus tünetet az okozza, hogy a bizalom mint kapcsolat, mint kultúra és mint tudás egyazon trauma következményeként gyengül. Lezárásképp – a játékelmélet eszköztárából merítve – kísérletet teszünk a bizalom olyan olvasatának felvázolására, amely az írásban vázolt bizalmi válságra adott egyfajta válaszként is szolgálhat.

1. Két történet a bizalomról

„Mi haszna van egy léghajónak?” – kérdezték a beszámolók szerint Benjamin Franklintől 1783. december 1-jén Párizsban, amikor 400 ezer franciával együtt ő is szemtanúja volt az első hidrogénnel hajtott léghajó levegőbe emelkedésének. „Miért, mi haszna van egy újszülött csecsemőnek?” – hangzott a nagykövet válasza.

The Age of Wonder című könyvében (2008) Richard Holmes egyebek között arra a tudománytörténeti kérdésre keresi a választ, milyen okai lehetnek annak, hogy a romantikus felfedezések korában a minden jelentősebb tudományban élen járó Anglia soha nem vált a léghajózás nemzetévé. A Holmes által felsorolt okok három csoportba sorolhatók, ezeknek közös eleme pedig a bizalmatlanság. Először is, a tudományos élet és az azt domináló Royal Society nem bízott az égbe emelkedő emberekben, akik Angliában ekkor jellemzően nem a tudomány emberei, hanem a gazdag magánemberek és excentrikusok köréből kerültek ki. Nem véletlenül: az életüket kockáztató léghajósok inkább voltak tesztpilóták, mint felfedezők, ám ennek következményei a repülés komolyan vehetőségébe vetett bizalmat tépázták meg. Azonban a *személyes bizalom* ilyen hiánya önmagában az angolok idegenkedéséhez vezetett. A második ok az angolok franciákkal szembeni *politikai bizalmatlansága* volt. Az angolok mély

gyanakvással tekintettek a Franciaország felől érkező találmányok tudományosságára és hatékonyságára, ez pedig a léghajózás sorsát is megpecsételte. A Royal Societyt vezető Sir Joseph Banks úgy vélte, a franciák összetévesztik az újdonságot a valódi tudománnyal, a Morning Herald pedig arra kérte olvasóit, hogy „ne vessék ki ezt a francia őrületet a létezésből, amilyen hamar csak lehet”. Ám a személyekkel szembeni és a politikai bizalmatlanság mellett nem feledkezhetünk meg egy harmadik típusú bizalmatlanságról sem, amelyet az *absztrakt bizalom* hiányának nevezhetünk. Newton országának tudósai mélyen szkeptikusak voltak a gravitációval szembeni erők hatékonyságával kapcsolatban. Igaz ugyan, hogy brit volt a hidrogén felfedezője, Henry Cavendish, és annak repüléshez való használatának első felvetője, Joseph Priestley. Ám a tudományos élet, a már említett Royal Society és vezetője, Joseph Banks, miután az abszolút gravitáció cáfolatára tett kísérletként tekintett a léghajózásra, elvből, úgymond tudományos alapon utasította el. Amikor a repülés története megtorpant a XVIII–XIX. század fordulóján, a bizalomnak ez a három forrása és formája hiányzott a további tudományos fejlődéshez, aminek hiánya egymást erodálta: a személyes bizalmatlanság erősítette a politikait, a politikai bizalmatlanság hatott az absztrakt bizalmatlanságra. Amikor arra keressük a választ, miért akadnak el társadalmak, invenciók, kezdeményezések szerte a világon, érdemes úgy feltennünk a kérdést: rendelkezésre állt-e a bizalom ezek környezetében?1

Ugorjunk most egy nagyot térben és időben.

2012. szeptember 12-én kommandósok, rendőrök és mentők özönlöttek el és kerítették be a Budapesti Műszaki Egyetem vegyész-mérnöki karának épületét. Az első hírek szerint egy fiatalember az egyik nagyelőadóban túszul ejtette 130 társát. Az úgynevezett Terrorelhárítási Központ egységei lőfegyverrel, golyóálló mellénnyel és pajzsokkal vonultak ki villámgyorsan a helyszínre. Ám mint kiderült, a „fürdőköpenybe öltözött” 22 éves diák, aki a padra kitett játék pisztolyával elindította az eseményeket, pusztán csak fáradt volt átöltözni, mivel az egyetemen szokásos gólyaavatás részeként éppen az előadás előtt készítettek társaival egy Star Wars-paródiára alapuló kisfilmet. A fürdőköpeny valójában Luke Skywalker jedijelmeze volt, és a berregő játék pisztoly mellett ott feszített a legendás lézerekard is. Ez a többszörös félreértésen alapuló helyzet a társadalmi bizalom hiányának valamennyi említett megjelenési formáját tartalmazza. A történet kialakulásához elengedhetetlen volt először is a személyes bizalmatlanság megléte: a hatóságokhoz ugyanis azok az eladáson ülő hallgatók fordultak, akik a nyilvánvaló orientáló jelek ellenére sem tudták felmérni, veszélyt jelent-e rájuk társuk. A Terrorelhárítási Központ kudarca kapcsán a magyar nyilvánosságban futótűzként terjedő viccek, karikatúrák és internetes mémek ugyanakkor a politikai, a személyek intézményekbe vetett bizalmának hiányára is például szolgálnak: a Terrorelhárítási Központ megítélésén esett – nem is első – csorba az intézmény kompetenciájába vetett bizalmatlanság tipikus esete. A jelenség további specialitása abban is áll, hogy az újonnan alapított szervezet maga is egy absztrakt bizalomhiány következménye: az egyébként hasonló esetekben fellépni jogosult rendőrségtől elkülönített, attól függetlenül és azzal szemben működő új intézmény létét a rendőrséggel szembeni gyanakvásnak köszönheti. Végül pedig az egész incidens az „őrült merénylő” és tágabban a „terrorizmus elleni harc” kontextusába illeszkedik, amely megfoghatatlansága miatt a bizalom egyik legfőbb erodálója globálisan is. A magyar Luke Skywalker történetének szálai így együtt, egymást erősítve adják a magyar valóság egy sajátos szeletét. Akár általános tételnek is tekinthetjük, hogy a bizalom különböző személyes, politikai és absztrakt aspektusai a valóságban egymásba fonódva jelennek meg.

2. A bizalom három perspektívája

A bizalomra vonatkozó szakirodalomban tendenciaszerűen jelenik meg, hogy a szerzők komponenseire bontva, aktorok szerint megközelítve vizsgálják a bizalom kérdését, törekedve a bizalom fogalmának analitikus felbontására. Írásunkban mi magunk is különválasztjuk – elsősorban Seligmant követve – a bizalom „személyes”, „politikai” és „absztrakt” dimenzióját. Seligman definícióját használva a bizalmat úgy értelmezzük, mint ami „valamiféle hit a másik jó szándékában, a másik céljainak és számításainak átláthatatlanságát elfogadva”. A *személyes* bizalomra úgy tekintünk, mint ami „szemtől szembeni elköteleződéssel jár, amelyben mások (a cselevés adott területein vett) integritásának indikátorait keressük” (Giddens). A *politikai* bizalmat úgy értelmezzük, mint annak valószínűségét, hogy „a politikai rendszer (vagy egy része) kedvező eredményekre fog jutni felügyelet nélkül is. Más szóval: a kedvező eredmények valószínűségét anélkül, hogy a csoport bármit is tenne azok elérése érdekében” (Gamson). Végül az *absztrakt* bizalom a hétköznapi életben nagy területeket lefedő biztonság feltételeit jelenti, amiket a modern intézmények szolgálnak, szemben a tradicionális világgal. Az absztrakt rendszerekbe integrált eljárások központi jelentőségűek az ontológiai biztonságérzethez a modernitás körülményei között, bár „ez a helyzet a pszichológiai törekenység új formáit is megteremti, és az absztrakt rendszerekbe vetett bizalom pszichológiailag nem olyan kifizetődő, mint a személyekbe vetett bizalom” (Giddens).

Írásunkban ezeket a definíciókat elfogadva, de ezen a klasszifikáción túllépve, azt állítjuk, hogy a bizalom nemcsak ebben a hármásban – személyes, politikai és absztrakt –, hanem egy másik szempontrendszer szerint is vizsgálható. Írásunk elején arra teszünk kísérletet, hogy *a bizalom fogalmát nem az aktorok szerepe szerint, hanem három különböző felfogásban vizsgáljuk meg*, amelyek kirajzolják a bizalom hagyományos olvasatának főbb vonulatait. Ez a három perspektíva a bizalom tudásként, kapcsolatként és kultúraként való felfogása.

Fontos látni: ezek a szempontok nem egy fogalom komponenseiként szolgálnak, hanem különböző megvilágításban rajzolják ki a bizalom karakterét. Elemzésünket azért ezek köré a kategóriák köré szervezzük, mert célunk az analitikus felbontásnál többet bemutatni: mi történik, ha a bizalom mindhárom aspektusa megrendül, azaz három irányból is támadás éri a különböző szereplőkbe vetett bizalmat egy társadalomban.

A bizalom mint kapcsolat. Simmel munkásságában jelentős teret szánt a bizalom kérdésének, elsősorban annak központi integratív erejét hangsúlyozva. Simmel szerint tehát a bizalom „a társadalomban meglévő egyik legfontosabb összetartó erő”, amely nélkül a társadalom dezintegrálódna. Az integratív funkció később különös eszmetörténeti kanyarral központi helyet kapott a strukturalista-funkcionalista megközelítésben is.

A bizalom társadalmi kapcsolatok működtetésében felismerhető hatását vizsgálják a társadalomtudományok csereelméletei is. Mauss ajándékozásról szóló alapművében így az ajándékozás mögöttes magyarázata egy nem közvetlenül bekövetkező reciprocitás, amelyre azonban nem utalnak nyilvánosan. Az ajándékozáson alapuló társadalmakban éppen ezért „nincs középút, vagy bizalom, vagy bizalmatlanság van”.

A bizalom fogalmának előtérbe kerülése a társadalmi tőke-elméletek megjelenése nélkül nehezen érthető. Ezek az elméletek szintén a bizalom interakciós jellegét hangsúlyozzák, azonban mindezt már nem pusztán a személyek közti viszonyokra, hanem az intézményekkel és a hatalommal való kapcsolatra is kiterjesztik. A társadalmi tőke teoretikusai szerint a csökkenő politikai bizalom a civil társadalom és a személyes bizalom eróziójának egyenes következménye. Mind Putnam, mind Fukuyama a társadalmi tőke egyik összetevőjének tartja a bizalmat, a „társadalmi szervezet olyan elemei, mint a bizalom, normák, hálózatok, amelyek a

társadalmi hatékonyságot javítják a koordinált cselekvés elősegítésével” (Putnam). Számos empirikus kutatás kérdőjelezi meg a társadalmi értékek elméletek feltevéseit, vonja kétségbe az önkéntes szervezeti tagság és a politikai bizalom közti szoros összefüggést. Összességében: a bizalom kapcsolatként való felfogása a bizalom interakciós jellegét és integratív funkcióját hangsúlyozza.

A bizalom mint kultúra. A második lehetséges aspektus, amelyből a bizalom kérdése vizsgálható, mindaz, ami a társadalmi értékrendből és annak változásaiból a kérdéssel kapcsolatban következik. Így a politikai kultúrára vonatkozó alapvető kutatások, elsősorban Almond és Verba klasszikus vizsgálatai szerint a demokratikus rendszer legitimitása és kormányozhatósága a politikai bizalom meglétén múlik. Verba szerint éppen ezért a másik emberrel szembeni bizalmatlanság és a politikai bizalmatlanság kéz a kézben járnak.

A bizalom, illetve bizalmatlanság kultúrájával foglalkozók gyakran Tocqueville-i alapállításokból indulnak ki, amelyek a civil társadalom meglétének és hiányának jelentőségét hangsúlyozzák a részvétel és a politikai szocializáció formálásának szempontjából, amelyek a bizalmat befolyásolhatják.

Az értékrendben gyökerező bizalom sajátos olvasatát adja Inglehart interpretációja, aki szerint nem a kiszolgáltatottság, hanem éppen ellenkezőleg: a jólétből következő posztmaterális értékrend vezet az intézményekkel szembeni bizalmatlansághoz és a demokratikus intézményrendszerrel szembeni szkepszishez. Azonban az állampolgári bizalom ilyen irányú csökkenésében kevésbé válságtünetet lát, mint inkább a Pippa Norris által „kritikus polgárnak” elkeresztelt szereplők megjelenését. A bizalom kultúráként való felfogása tehát a társadalmi értékrend, politikai kultúra és a bizalom egymásra hatását hangsúlyozza.

A bizalom mint tudás. A bizalom információs problémaként való azonosítása a modernitás alapproblematikáiban gyökerezik: a személyközi kapcsolatok mellett egyre nagyobb jelentőségre szert tevő intézményes viszonyokra vonatkozó szabályszerűségek átszövik a szociológia klasszikusainak műveit. Elég csak Tönnies Gemeinschaft-Gesellschaft fogalom-párjára vagy Durkheim mechanikus és organikus szolidaritás fogalmára utalnunk ennek illusztrálására. A komplex intézményrendszer megjelenésének hatásaira azonban már Locke is figyelmeztet, szerinte minél összetettebb és gazdaságilag differenciáltabb a kérdéses társadalom, annál valószínűbb, hogy a bizalom hiányozni fog belőle (idézi Dunn).²

Ebben a perspektívában tehát a bizalom nem más, mint a jövőre vonatkozó feltevés, ahogyan Georg Simmel fogalmaz: „egy jövőbeni viselkedésre vonatkozó hipotézis”, amelynek tulajdonképpen célja a világ bonyolultságának csökkentése. Luhmann megfogalmazása szerint például a bizalom azzal „csökkenti a társadalom komplexitását, hogy túlmutat a meglévő információn és általánosítja az elvárásokat azáltal, hogy a hiányzó információt egy belülről garantált biztonsággal helyettesíti”. Axelrod kooperációs evolúciós modellje ugyanezt a problémát helyezi evolúciós környezetbe: arra a kérdésre keresi a választ, mi magyarázza a kooperációt a népességben: a – valamilyen önkényes kiválasztott szempont szerinti – hasonlóság vagy esetleg a jövő „árnyéka”.

Ennek a perspektívának a hagyományos olvasata azt hangsúlyozza, hogy a bizalom tudáson alapul, amelynek a segítségével megjósolható, hogyan fog az egyik fél válaszolni a másik fél elvárásaira. Ám a késő modernitás hétköznapijaiban az információs probléma tükörképe éppúgy felvethető a bizalom kapcsán: az információnak való kitettség erősödése nem vezet-e éppenséggel a hatalommal szembeni bizalmatlanság erősödéséhez?

Bár a bizalom formái állandóan átszövik történelmünket, korántsem állítjuk azt, hogy ne történtek

volna drámai változások ezen a területen. Egyrészt megváltozik a kapcsolatok természete: alku és tárgyalás tárgyává tehető minden társadalmi szerep és interakció. Másrészt megváltozik a kultúra pozíciója: állampolgári kultúra és bizalom teoretikusainak világszerte azzal kell szembesülniük, hogy a demokratikus politikai szocializáció és kultúra nem váltotta be a hozzá fűzött, a politikába vetett bizalom erősödését prognosztizáló reményeket. Végül megváltozik a tudás, azaz a társadalmi események és cselekvések megjósolhatósága (Lewis és Weigert szavaival: „a bizalom ott kezdődik, ahol a jóslás véget ér” – idézi Seligman). Írásunk további részében ezeknek a változásoknak egy konkrét példáját, a magyarországi rendszerváltást vizsgálva arra a kérdésre keressük a választ: mi történik, ha mindezekben a dimenziókban egy irányba hatnak a változások.

3. A bizalom három formája Kelet-Európában

A bizalom mint kapcsolat. Az államszocializmus történelmi örökségére vonatkozóan – legalább – két tipikus megközelítést különíthetünk el, ha a bizalom kapcsolatként való felfogását vizsgáljuk. Míg az egyik a kapcsolatok erejét, a másik a társadalom atomizáltságát, azaz éppen az ellenkezőjét hangsúlyozza.

Az egyik megközelítés szerint tehát a puhuló diktatúra feltételei között a személyesség kis körei jelentették nemcsak az ellenállás, hanem a túlélés elsődleges terepeit is, ezért szoros emberi kapcsolatokat találhatunk ebben az időszakban. Az informális kapcsolatok, általában a magyar társadalom kapcsolatfüggősége vagy a második gazdaság olyan speciális erőforrásai voltak e szerint az értelmezés szerint a kornak, amelyek a személyes bizalom meglétéről tanúskodtak.

A másik megfontolás, elsősorban az önkéntes, civil intézmények hiányából kiindulva, az ellenőrzés, a politikai kontroll, cenzúra és öncenzúra működési mechanizmusainak bemutatásával az elszigetelődésekre, az egyének között kiépülő – a kor egyik téziszfilmjének címével – „falakra” hívja fel a figyelmet.

Ez a két megközelítés tanulságosan és egyszerre jelent meg Rév István egy írásában és ahhoz kapcsolódó kommentárjában. Egy korai angol nyelvű tanulmányában Rév (1987) a hétköznapi ellenállás James C. Scott-i iskoláját követve azt mutatja be, hogy a kommunistáknak kiszolgáltatott parasztság milyen változatos és innovatív eszközökkel igyekezett elkerülni a felülről irányított kollektivizálást. Amikor azonban írásának magyar verziója megjelent 1993-ban, Rév fontosnak tartotta azt egy postscriptummal kiegészíteni, amelyben a társadalmi atomizáltság árára és az utólagos heroizálás veszélyeire hívja fel a figyelmet. Miközben tehát az államszocializmus nem szándékolt következménye gyakran a személyes bizalom megerősítése volt egy oldalról, a bizalomra való romboló hatása is ezzel egy időben érvényesült más oldalról. Mi úgy látjuk, hogy mindkét megközelítés egyszerre indokolt. Az államszocializmus életvilágáról, az informális, bizalmi hálózatok működéséről egyre többet tudunk. Szemben a durván leegyszerűsítő megközelítésekkel, az informalitásnak kiemelt jelentősége volt akkor, amikor az állami, politikai intézmények felett még a leválthatóság illúziója sem volt meg a társadalomban. Azonban abból még, hogy a korszakban a presszóbeli ráérős tereferéktől a kalákában töltött hétvégéig, a sorozatban elkövetett házibuliktól a teli stadion előtt megrendezett kettős rangadóig a személyközi kapcsolatok gazdag tárházát találjuk, nem következik, hogy mindez egy tabuk nélküli, szabad, autonóm világot hozott volna létre (kivételes formációkat: művészi, intellektuális és – a demokratikus ellenzék esetében – politikai zárványokat leszámítva). A magyar társadalom viszonylagos atomizáltságát a nyolcvanas években több kutatás is

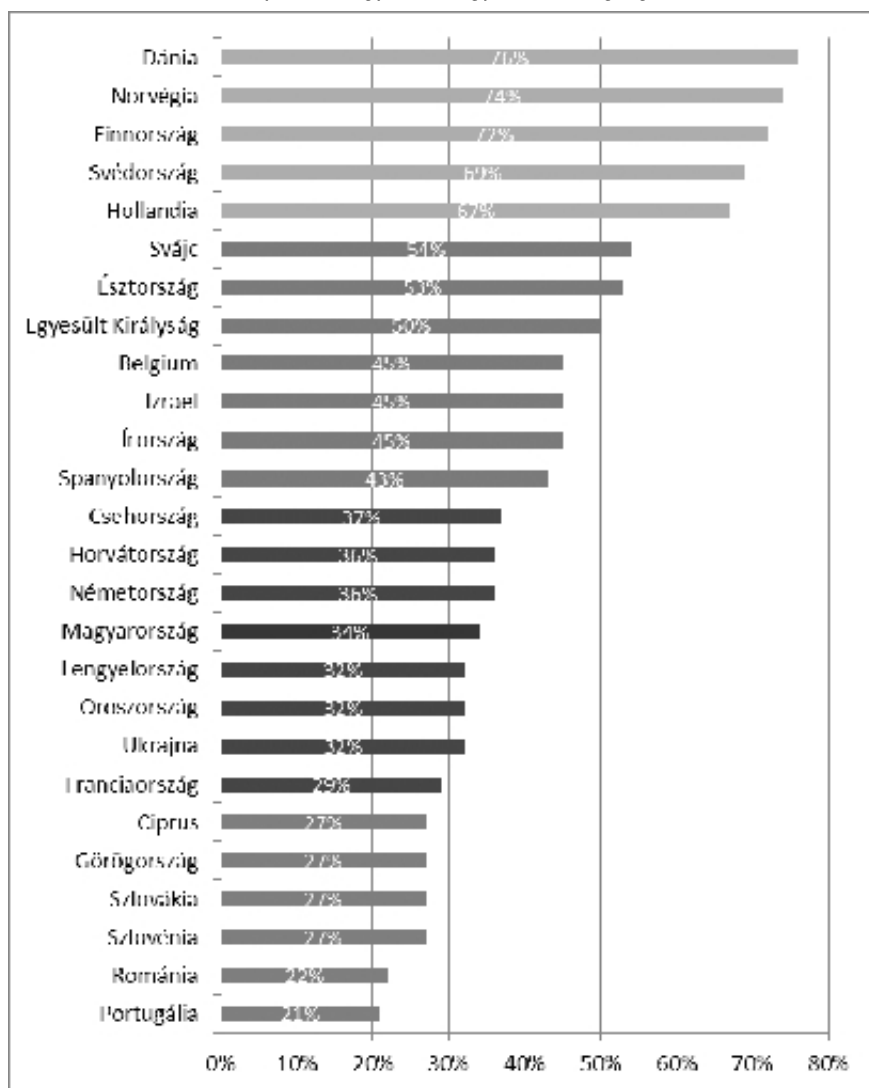
bizonyította.

Ha nem a demokratikus autonóm szereplők kialakulásának az esélyei felől közelítjük meg a kérdést, akkor egyfelől tehát azt mondhatjuk, hogy a személyes bizalom szintje viszonylag magas volt még a kádárizmus végén is. Ennek okait a hiányokkal írhatjuk le – egy fenntarthatatlan rendszer biztosította kényelemmel: hiányzott a verseny, hiányoztak a komoly társadalmi egyenlőtlenségek, nem volt munkanélküliség, viszonylagos zártságban nem irritálták az embereket a külvilág mintái. A másokba vetett bizalom továbbá nem volt indokolatlan. Miközben az umbulda, a „maszekolás”, az ügyeskedés számtalan területen virágzott – egy statikus rendszerben nem volt racionális ezzel visszaélni a hétköznapiakban.

Könnyen megjósolható volt, hogy ezen a területen a piacgazdaság és a demokratikus intézmények megjelenése, nyakon öntve a kaszinókapitalizmus konzumer értékeivel, ezt a kapcsolati bizalmi tőkét drámaian nyirbálja majd, hiszen – mint említettük – éppen azok az értékek hiányoztak ebből a civil világból, amelyek erre az új helyzetre felkészíthették volna a társadalom nagyobb csoportjait. Ráadásul, ahogyan arra többek között Szelényi Iván kutatásai is felhívták a figyelmet, a nyolcvanas évek társadalmi tőkéje kevés garanciát nyújtott a rendszerváltás utáni helyzetre vonatkozóan. És mint láthatjuk, éppen ez történt: a személyes bizalom folyamatos gyengülésének lehettünk tanúi. A bizalom gyengülése nemhogy nem követte a gazdasági változásokat, hanem azokkal ellentétes pályát futott be.³

A poszttraumatikus állapot nemcsak a meglévő bizalmat verte szét, hanem az annak újjáépítéséhez szükséges energiákat is elkezdte apasztani. Egyrészt: a XX. századi rezsiváltások nyomán kialakult a tanult tehetetlenség egy súlyos formája, amely általános életstratégiává vált – elszenvedjük, kibekkeljük, alámerülünk –, átörökítődik az új generációkba is. „Jó, hát akkor itt fogunk élni” – mondja a családanya gyermekeinek Gothár Péter klasszikusában, a Megáll az időben, és fia sem disszidál Nyugatra, amikor tehetné. Másrészt: az írásunk elején említett reciprocitásba és kooperációba vetett hit erodálódásával a bizalom integratív funkciója is gyengül. Vagy ahogyan Hankiss Elemér fogalmaz: „A csak az azonnali saját haszonnal törődő magatartásnak a megerősödésével fogyni-pusztulni kezd a most-én-segíték-mert-máskor-nekem-segítenek közösségi tudata, a közösség kohéziója, az emberi együttélés érzelmi-etikai tartaléka.”

A European Social Survey kutatási hullámaiban az egyes országokban a személyes bizalomra vonatkozó kérdése segítségével módunk van rá, hogy összehasonlítsuk Magyarország helyzetét más nemzetekével. A 2010-es adatok azt mutatják, hogy jól elkülöníthető a személyes bizalom mértéke alapján egy skandináv régió, ahol ennek mértéke igen magas, egy nyugat-európai régió, ahol magas, egy közép-európai (ugyanakkor Németországot és Franciaországot is tartalmazó) blokk, ahol a megkérdezetteknek már kevesebb, mint a fele bíz az emberi kapcsolatokban, végül egy kelet- és délkelet-európai blokk, ahol igen alacsony a személyes bizalom szintje. Magyarország e szerint a felosztás szerint az országok harmadik negyedébe tartozik: minden harmadik megkérdezett bíz embertársaiban.

A „bízók” aránya az egyes országokban. European Social Survey, 2010. (Kérdés: „A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt gondolja, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban? Helyezze el véleményét a skálán, ahol a „0” azt jelenti, hogy nem lehetünk elég óvatosak, a „10” pedig azt, hogy a legtöbb ember megbízható.)

Különböző értékutatások adatait egybevetve azt láthatjuk, hogy a bizalom nemhogy nem követi a gazdasági teljesítmény alakulását Magyarországon, hanem mintha azzal éppen ellentétes trendet futna be: a javuló GDP-adatokat romló bizalmi adatok kísérik.

Ha tehát a bizalmat a kapcsolat perspektívájából vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a bizalom integratív funkciója gyengült a rendszerváltás során. Míg a Kádár-rendszer különböző – gazdasági, munkaerő-piaci, társadalmi – hiányai olykor még erősítették is a bizalom interakciós megjelenéseit, a rendszerváltás vákuuma nem hozott magával ilyen reakciókat.

A bizalom mint kultúra. A bizalom kultúraként való felfogásáról fentebb leírtak szellemében először azt vizsgáljuk, hogyan alakult bizalom és politikai kultúra viszonya egyrészt, a társadalmi értékrend változásai hatottak-e a bizalomra másrészt.

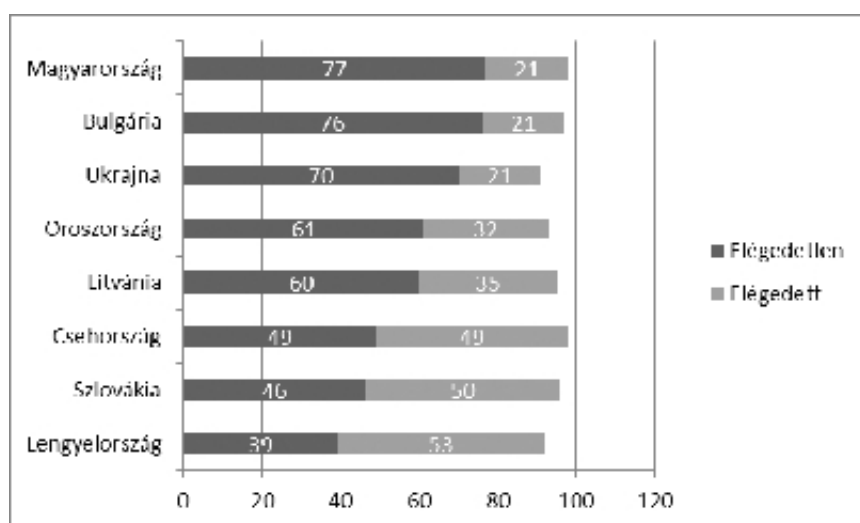
Bár a folyamatok világszerte egy irányba mutatnak, a posztkommunista átmenet országaiiban sokkal tisztábban, markánsabban rajzolódik ki az általános trend: a politikai-hatalmi intézményekbe vetett bizalom csökkenése. Fontos látnunk: ennek a trendnek az oka részben

episztemológiai, mivel az első értékelhető bizalmi mérések a posztkommunista átmenet rövid életű optimizmusát tükrözték.⁴

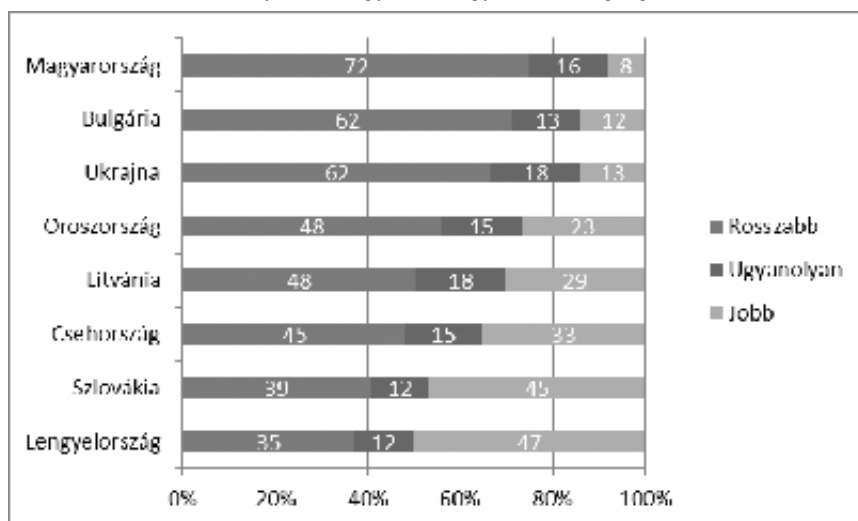
Ehelyütt nem fogjuk részletezni, de könnyen belátható, hogy az 1989 előtti politikai intézményekkel kapcsolatos adatok – bár sok szempontból érdekesek – nem összehasonlíthatók a rendszerváltás után felvett adatokkal. Nemcsak a kérdezési helyzet kontextusa, hanem a politikai intézmények teljesen eltérő jelentése miatt is kezelhetetlennek tartjuk a politikai intézményrendszerre vonatkozó, rendszereken átívelő idősorokat. Visszatérve mármint a rendszerváltással induló adatsorhoz, világosan látszik, hogy a demokratikus intézményrendszerhez és a piacgazdasághoz fűződő elvárások rendkívüli magasságokból indultak, majd az elmúlt bő két évtizedben meghökkentő szintre süllyedtek.

A Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet a rendszerváltás óta havi rendszerességgel végez reprezentatív kutatást, melynek része az intézményekbe vetett bizalom alakulásának vizsgálata is. A rendelkezésre álló adatok egyértelmű képet rajzolnak a bizalom folyamatos és hosszú távú csökkenéséről. Míg a rendszerváltáskor az intézményekbe vetett bizalom viszonylag magas szinten állt, az elmúlt két évtizedben az intézményekbe vetett bizalom fokozatos erodálásának vagyunk tanúi, bármelyik intézményről legyen is szó.⁵

Az intézményi bizalomra vonatkozó magyar adatokat további kontextusba helyezik a European Values Study 1990-es és 1999/2000-es hullámának vizsgálatai. Bizonyos területeken – az igazságszolgáltatás, a parlament, a közszolgálat, a társadalombiztosítás, az EU – általános trend a csökkenés, Magyarország annyiban különbözik régiójától és a többi régiótól is, hogy itt az intézményi bizalom eróziója általános, azaz valamennyi intézményre kiterjed.

A demokráciával való elégedettség (PEW Global Attitudes Project, 2010)

A többség (megkérdezett országának lakosai) gazdasági helyzete Ön szerint ma jobb, rosszabb, vagy körülbelül ugyanolyan, mint a kommunizmus alatt volt?

(PEW Global Attitudes Project, 2010)

A PEW Research Center 2010-es adatai nemcsak ezt a mélypontot dokumentálják, de ugyancsak régiós kontextusba helyezik a magyar adatokat.

Két általánosan hangoztatott értelmezési keret áll rendelkezésünkre az adatok elemzésekor. Az első a kiábrándulás narratívája. Az ezredfordulóig a folyamat értelmezésében általános volt a demokrácia mámorát követő másnaposságról, demokratikus macskajajról beszélni. Más szavakkal: a kommunizmus összeomlása után a korábban elfojtott vágyak és elvárások olyan magasra emelték a demokratikus átmenet utáni, elsősorban a fogyasztási javakra és életkörülményekre vonatkozó igény szintet, hogy ezeknek az elvárásoknak képtelenség volt megfelelni. Ezt a narratívát erősítették a kelet-európai országok makroszintű változókkal leírható sikerei – a GDP-növekedési ütem, a külfölditöke-bevonás sokszor imponáló adatai a bizalomvesztést a téves percepciók és hamis elvárások fogalmkörébe utalták. Ezt az értelmezést az új évezred első évtizedében fokozatosan kiszorította a kisiklott rendszerváltás narratívája. Ebben az értelmezésben már nem a percepció tévedés, a viszonyítási keret problémája áll a fókuszban, hanem a demokratikus intézményrendszer valós visszásságai indokolják a politikai bizalom hanyatlását. Mi ez utóbbi értelmezést a helyzet pontosabb leírásának tartjuk. A közgazdasági makromutatóktól a társadalmi mérőszámokig számtalan példát hozhatunk arra, hogy a rendszerváltás „rakétája” mára – Weber metaforájával élve – elégette gyúanyagát, előbb stagnált, majd hanyatlani kezdett. Ebben nyilván nagy szerepet játszik a 2008-as válság is, de ha éppen a bizalom oldaláról vizsgáljuk a folyamatot, akkor tisztán kivehető, hogy a hanyatlás már korábban elkezdődött.

Erre utaló jel például a politikai bizalmat erodáló egyik legfontosabb tényező, a korrupció mértékének alakulása. Ezen a – mégoly nehezen mérhető – területen is azt mutatják a szakértői jelentések, hogy a helyzet fokozatosan romlik. Sokak szerint a politikai elit ebben az esetben lassú tanulási folyamaton megy keresztül: ám ez nem a demokratikus normák gyakorlására, hanem a különböző korrupciós technikák és processzusok megismerésére irányul. Ennek mintázatai változatosak lehetnek, helyi kiskirályok szabadrablásától, polgármesteri panamákon át a pártpénztárnoki trükközéseken át a központosított és állami eszközökkel segített megaoligarchák üzletéig, de az bizonyos, hogy ezek a gyakorlatok nem a bizalom erősödése felé mutatnak.

Ez a dinamika azért is fontos, mert a kutatások tanulsága szerint a kelet-európai társadalmak jóval inkább tolerálnak egy bizonyos szintű politikai korrupciót.⁶ Míg a nyugat-európai közegben magától értetődőnek tekintik azt az összefüggést, hogy a korrupció gyengíti a bizalmat. Uslaner és Badescu helyesen állapítja meg, hogy a posztkommunista átmenet országában „ez a kapcsolat gyenge és inkonzisztens”. Azt, hogy a „pozitív korrupciónak” milyen mély történelmi gyökerei vannak, már Brecht Kurázsai mamája is tudta:

„Hála Istennek, megvesztegethetők. Nem ordas farkasok, hanem emberek, és szeretik a pénzt. A megvesztegethetőség ugyanaz az emberek közt, mint a Jóistennél a könyörületesség. A megvesztegethetőség: azaz egyetlen reményünk. Amíg az tart, addig akadnak még enyhe ítéletek, és még az ártatlan is megmentheti az irháját a törvény előtt.”

A „bizonyos szint” ugyanakkor társadalmi konstrukció tárgya. Meggyőződésünk, hogy az elmúlt húsz év folyamatai mára oda vezettek, hogy ez a szint az „alacsony”, „tolerálható”, „elfogadott” mértékűből elfogadhatatlanná vált. Nem illúzióvesztés tanúi lehetünk tehát a rendszerváltás Magyarországon, hanem egy objektív mércével is mérhető erodálódáséi.

Ami a társadalmi értékrend változásait illeti, gyenge hipotézisként megfogalmazhatnánk, hogy a bizalom kultúrája az egymást követő generációk értékrendjének átalakulását követi. Némi változást valóban tapasztalhatunk e téren – bár a magyar adatok az összehasonlításban csak gyenge elmozdulást mutatnak.

Generációs szakadék a kapitalista átmenet megítélésében

Helyesli az átmenetet %

Piacgazdaság Teljes 18–39 40+ Legidő-
sebb–leg-

fiatalabb

szakadék

Oroszország	50	62	40	+22
Ukrajna	36	47	28	+19
Szlovákia	66	77	58	+19
Bulgária	53	63	47	+16
Lengyelország	71	81	66	+15
Csehország	79	86	74	+12
Litvánia	50	54	47	+7
Magyarország	46	50	43	+7

Amikor 1989-re gondol, Ön nagyon helyesli, helyesli, helyteleníti vagy nagyon helyteleníti, hogy hazája a tervgazdaságról a piacgazdaságra váltott? (PEW Global Attitudes Project, 2010)

Az értékutatások egyik általánosan elfogadott, a társadalmi értékváltozásra vonatkozó tétele a generációs tézis, vagyis hogy az egyes generációkra radikálisan eltérő értékek jellemzők, és demográfiai változásokon keresztül ez vezet értékváltozáshoz. Megállapíthatjuk, hogy Magyarországon nem mutatkozik ilyen mély generációs törés. Éppen ellenkezőleg: a magyar társadalomra ebben a generációs metszetben a homogenitás és az értékkontinuitás jellemző.

Amikor tehát a bizalmat mint kultúrát vizsgáljuk, egyfelől azt találjuk, hogy a rendszerváltás „kifulladás” nemhogy a politikai kultúra megerősödését, hanem éppenséggel a politikai bizalom gyengülését hozta el, másfelől pedig ezzel párhuzamosan olyan hosszú távú értékváltozással sem számolhatunk, amely használna ennek a politikai kultúrának. Ám ennek az állításnak az igazolásához vissza kell lépünk a holisztikus szinthez – nem tudjuk, hogy más konstellációban a korrupció megítélésének hatása a politikai és a többi komponensre hogyan alakult volna. Ugyanis bármilyen fontos is a politikai korrupció visszaszorítása, e probléma kezelése, Uslaner és Badescu helyesen látja: a posztkommunista átmenet országaiban „az egymás iránti bizalom az optimizmuson múlik, illetve azon, hogy úgy érezzék, kezükben van az irányítás. Kivételesnek tekinthető történelmükből kifolyólag igen valószínű, hogy olyan érzet alakuljon ki bennük, amely teret engedne az optimizmusnak, az irányítással kapcsolatos biztonságérzetnek, és a jövőhöz való hozzáállás az átállás utáni időszakban sem mutatott javulást. A központi kérdés a jobb élet; sokkal inkább, mint az új intézmények és a csökkentett korrupció.”

Más szavakkal: meglehet, hogy a korrupciós botrányok – I. a médiapolitizálásról korábban mondottakat – meghatározók lesznek a közéleti vitákban, az alapvető problémát mégis a következő szint: a káosz kezelésének inkompetenciája jelenti.

A bizalom mint tudás. Kelet-Európa közelmúltjának egyik sajátossága, hogy nem pusztán egy önmagában is megrázkódtató politikai-gazdasági átmeneten ment keresztül. Habár nehéz lenne túlbecsülni a tervutasításos rendszerről a piacgazdaságra, az egypártrendszerről a többpárti politikai berendezkedésre való áttérés jelentőségét, ezzel párhuzamosan a térségben egy hasonlóan fontos folyamat is végbement. A posztkommunista átmenetet átszötte, kontextusában meghatározta a világban végbemenő globalizálódó posztindusztriális átalakulás és ehhez kapcsolódóan a világról való tudás szerkezetének és intenzitásának a megváltozása. A rendszerváltás évében a berlini fal leomlása mellett megszületett a Nintendo Game Boy, 30 éves lett Barbie, Magyarországon koncertezett az akkor még jószerevel ismeretlen Nirvana; Budapesten már 1988-ban megnyílt az első McDonald's – a maga teljességében robbant be a térségbe a késő kapitalizmus. Ez az újonnan elnyert szabadság azonnal exponálta a döntésemélet egyik központi dilemmáját: egyfelől megnőtt a választási lehetőségek száma, de ez az új helyzet a korábbi magától értetődések, automatikusan működő értelmezési sémák helyébe a mérlegelések és választások gyakran macerás világát hozta el.

„Nem tudom eldönteni, szívem, hogy hamburger vagy hot dog” – szövege a rendszerváltás egyik emblemikus underground slágere, s azt gondolhatnánk, hogy az azóta eltelt két évtized enyhítette ezt a megénekelte frusztrációt, feltételezve, hogy a választás paradoxona generációfüggő, és a rendszerváltás után szocializáltakat kevésbé sújtja. Némi elmozdulást

valóban tapasztalhatunk e téren, bár a magyar adatok az összehasonlításban csak gyenge elmozdulást mutatnak.

Ámde ha figyelembe vesszük, hogy az értékutatások egyik általánosan elfogadott, a társadalmi értékváltozásra vonatkozó tétele a generációs tézis – vagyis hogy az egyes generációkra radikálisan eltérő értékek jellemzők, és demográfiai változásokon keresztül ez vezet értékváltozáshoz –, akkor megállapíthatjuk, hogy Magyarországon nem mutatkozik mély generációs törés. Éppen ellenkezőleg: a magyar társadalomra ebben a generációs metszetben a homogenitás és az értékkontinuitás jellemző.

Ezt részben magyarázhatja az, hogy a választás paradoxonát Kelet-Közép-Európában az is tovább súlyosbította, hogy a választás következtében elérhető javak megszerzését személyes szinten „kemény költségvetési korlát” tartotta távol az emberek nagy többségétől. Magyarán jelentős társadalmi csoportoknak nem volt anyagi lehetőségük a vágyott fogyasztási javak megszerzésére. A bizalmat mint tudást tehát nem érdemes ebből a kontextusból kiemelve elemezni: a választási lehetőségek ismerete ugyanis kéz a kézben járt a választási lehetőségek elérhetetlenségéről való tudással. Jól jelzi szabadság és lehetőség viszonyát, hogy bár a vasfüggöny leomlott, az útlevel minden magyar számára szabadon elérhetővé vált, az utazás szabadságával élni tudók száma – a KSH adatai szerint – azonban 1995-ben például semmivel sem haladta meg az 1990-es szintet.

Vagyis miközben működött a választás paradoxona, emellett igen erősen jelen volt egy klasszikus frusztrációs faktor: a felkorbácsolt fogyasztási vágyak kielégíthetlenségének problémája is.

A választásból fakadó dilemmák azonban csak az egyik komponensét jelentették a rendszerváltásban kiteljesedő társadalomlélektani változásoknak. A bizalom szempontjából talán még fontosabb, hogy ebben az új világban hirtelen mentális iránytű, használható recepttudások nélkül maradt a társadalom nagy többsége.

A tradíciókból való kiagyazódással, a választási lehetőségek radikális bővülésével jellemezhető késő modernitásnak a bizalom meghatározó problematikája, kulcskérdése. Habermast parafrázálva azt is mondhatnánk, hogy nem a rendszer, hanem a választási kényszer gyarmatosította az életvilágot – azáltal, hogy számos olyan területet uralnak a választásokból felépített projektek, amelyeket korábban „jótékony” automatizmusok igazgattak. A „test”, a „gender” vagy egyáltalán az identitásépítés ma nagyjából ezeknek a választásoknak a következménye. Ebben a helyzetben, amelyben az információ és a kirajzolódó lehetőségek, opciók száma is átláthatatlan az egyén számára, rendkívül jelentős azoknak a technikáknak a szerepük, amelyek valamilyen értelmezhető rendbe rendezik ezt a kaotikus, gomolygó információs halmazt.

Kognitív oldalról ilyen technikák a kategóriák („nem szeretem a V-nyakú pulóvert”), a sztereotípiák („a rózsaszín nőies”) és heurisztikák („pöttyös ruhában dundibbnak tűnök”). Magatartási oldalról ilyen technikák a szokások („vasárnap templomba szoktam menni”), a rutinok („ha elfogyott, a zöld mosóport veszem le a felső polcról a sarki közértben”), illetve közösségi szinten az intézmények („csütörtök esténként a barátaimmal vacsorázom”).

Ezeknek az eszközöknek a révén időt és energiát takarítunk meg, hatékonyabban tudjuk menedzselni hétköznapi életünket, és szabályozni tudjuk a választási lehetőségek sokaságából fakadó bizonytalanságot. Mindezeknek a kognitív, viselkedési és a közösségi együttélést megkönnyítő, lehetővé tévő eszközöknek a működése a bizalomtól függ. Bízunk kell abban, hogy kognitív apparátusunkat visszaigazolja a valóság, hogy mindennapi szerepeink alakítását

hitelesnek fogadja el a „közönség”, hogy az intézmények fenntartásába mások is investálnak erőforrásokat.

A személyes bizalom ebben a helyzetben folyamatos eróziós nyomás alatt van, hiszen a választások számának növekedésével egyre komplexebb szerkezetekben kellene tájékozódunk. A tudással kapcsolatos átalakulások és az ezzel járó potenciális frusztrációk a politikai bizalom területét jelentősen át is alakítják. Még a különösebb paternalista hagyományokkal nem rendelkező országokban is növekszik az igény arra, hogy a politika kezelje „az elszabadult világ” problémáit. Erre utalt Ulrich Beck, amikor a politika elsődleges feladatának a szorongásmenedzsmenetet tartotta. A késő modernitás alapszerkezetei tehát egyszerre erodálják a bizalmat és fokozzák az iránta való igényt. Ez a nyomás folyamatosan növekszik, és még akkor is a politikai bizalom csökkenéséhez vezetne, ha a politikai szféra ideálisan működne, amely feltétel természetesen egyáltalában nem érvényesül.

A politika sajátos logikája és a hétköznapi élettől eltérő értékei mindig is a bizalmat potenciálisan veszélyeztető feszültségben álltak. A késő modernitásban azonban vannak olyan további tényezők, amelyek ezt a bizalmi eróziót úgy erősítik, hogy annak visszafordítása, a bizalom tartós helyreállítása szinte lehetetlenné válik. Castells úgy érvel, hogy a késő modernitásban – nála: hálózati társadalomban – a politikai támogatás megszerzése és fenntartása elsősorban a mediatizált médiatérben történik. Ez költséges műfaj: a 2012-es amerikai választási kampány költségeit a szakértők hatmilliárd dollárra becsülik.⁷ Ez több, mint például Malawi egész éves nemzeti jövedelme, és egyike azon kevés ágazatoknak, amelyek a világválság idején is lendületesen fejlődnek. Ennek a hatalmas összegnek a nagy része lobbicsoportok, nagyvállalkozók és más kiemelt támogatók révén érkezik a politikusokhoz, ezzel a viszonyosság normáján keresztül nemcsak beépíti a rendszerbe a korrupció lehetőségét, hanem erősíti az állampolgárokban azt az érzést, hogy nem az ő érdekeit képviseli a politika.

Másfelől: a késő modern politika perszonalizált. A rendkívüli komplexitású szakpolitikai rendszerek, bonyolult érdekviszonyok, szabályozási sajátosságok követése még egy-egy területen is meghaladja akár a szakértők lehetőségeit is. A laikus állampolgárok számára aligha marad más út, mint redukálni ezt a komplexitást, és bizonyos egyszerű metaforák mellett elköteleződni. A médiapolitizálás sajátosságai miatt ez a metafora általában a politikus személye, amely egyszerre testesíti meg és reprezentálja a belé vetített értékeket (Castells).

A politika perszonalizáltságából fakad a botránypolitika és a karaktergyilkosság intézményének elterjedése. A médiatérben született reputációt elpusztítani is a médiatérben lehet: ezért lehetünk tanúi a botránypolitizálás elterjedésének, ami hosszabb távon azonban nemcsak a megtámadott politikusra veszélyes, hanem a politikai rendszer egészének működésébe vetett bizalmat is aláássa. Ezt a folyamatot erősíti tovább a média sajátos narratív logikája is, amelyet minden politikus kénytelen elsajátítani, vagy úgy, hogy használja, vagy úgy, hogy elszenvedti az ismerethiányból fakadó hátrányokat. Ezt a logikát Todd Gitlin pontosan leírta egy korai művében: a hírek az eseményeket, nem a mögöttes feltételeket érintik, a személyt és nem a csoportot, a konfliktust és nem a konszenzust, azt a ténytet, amely „előreviszi a sztorit, s nem azt, amelyik magyarázza”.

Megjegyezhetjük, hogy ebben a vonatkozásban az internet digitális nyilvánossága sem hozott változást: a vírusmarketing, a hálózatiság elveit követő mémek is elsősorban rövidke, humorosak és bizarrak. Ám akár a televíziós, akár az internet által dominált nyilvánosságot veszszük, fontos belátnunk egy látszólagos paradoxont: miközben ezek a médialogikák rongálhatják a közösségen belüli legitimációt, gyengíthetik a politika iránti bizalmat – létezésük legfőbb oka, hogy ezekre van igény. Vagyis ugyanaz a közönség, amely később elszenvedti a bizalomhiány okozta következményeket, egyébként lelkesen támogatja azokat a

médiaformákat, amelyek segítenek ennek az állapotnak a létrejöttében.

Meglehet, önmagában is lehetetlen feladat lenne a késő modern szorongásmenedzsment a politika számára, de láthatjuk: a politikai üzem működésének szerkezeti sajátosságai tovább rontják a lehetséges válaszok kialakítására irányuló kompetenciákat és szándékokat.

Mégis: a szorongásmenedzsment nem reménytelen vállalkozás. A nemzetközi összehasonlításokból kirajzolódó bizalmi adatok szórása arra is figyelmeztet, hogy bár a késő modernitás szorongásmenedzsmentje nem lehet teljes körű, de ez nem jelenti azt, hogy ne lennének az adott társadalmak által is érzékelt és értékelt különbségek az egyes politikai intézmények és intézményrendszerek teljesítményei között (skandináv, holland, egyes angolszász intézmények iránti bizalom). Az összehasonlító adatokból nem csak a jó példák lehetőségessége következik. Hanem az is, hogy az alacsony bizalmú társadalmakban nemcsak hogy nem érvényesül a bizalom lubrikáns, a működést megolajozó, egyszerűsítő hatása, hanem a társadalmi és politikai bizalom deficitjei egymást erősítő lefelé haladó spirált indítanak el. Ez vezet oda, hogy egyes társadalmakban sikeres intézmények teljesen más közegekben megjelenve kudarcot vallanak, választ adva arra a kérdésre, hogy miért buknak el nemzetek.

Befejezés

A rendszerváltás kori Magyarország bizalmi válságának megértése érdekében egy olyan elméleti keret felvázolására tettünk kísérletet, amelyen belül komplexen vizsgálhatók a párhuzamosan, egymás mellett, olykor akár egymás ellen ható folyamatok, amelyek a bizalom hazai meglétére hatást gyakoroltak. A bizalmat olyan fogalomnak tételeztük, amelyet az elemzés céljából nem alkotóelemeire kell bontani, hanem amely három különböző perspektívából vizsgálható. A bizalom mint kapcsolat a bizalom interaktív jellegét és integratív funkcióját hangsúlyozza. Azt látjuk, hogy a rendszerváltás ezt a jellegét és funkciót jelentősen gyengítette. A bizalom kultúraként való felfogása a politikai kultúra, a társadalmi értékrend és a bizalom egymásra hatását vizsgálja. Ebből a perspektívából azt látjuk, hogy a rendszerváltás „kifulladásának” vagyunk a tanúi, a társadalmi értékrend hosszú távú változásának pedig nem mutatkoznak jelei. Végül a bizalom mint tudás a bizalmat információs problémaként, a jövőre való hipotézisként fogja fel. Itt a késő modernitás sajátos magyar megjelenése hozott magával olyan kognitív csapdákat és paradoxonokat, amelyek a bizalmat gyengítik. Ez a hármas válság hozza létre azt a sajátosan magyar helyzetet, hogy a nemzetközi trendeket messze túlszárnyalva gyengül a bizalom a társadalomban.

E frusztráció hatásait erősítette történetileg az az erős hagyomány, amelyet a tanult tehetetlenség fogalmával írhatunk le. Mint ismeretes, itt Seligman arra jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a bizonyos feltételek mentén passzivitásra kondicionált szereplők a korlátozó körülmények megszűntével sem teljesítik ki, lakják be lehetőségeik új körét, a beléjük rögzült tehetetlenséget követik a személyesen gyakorolt kontroll és autonóm választások helyett. Mint korábban láttuk, e téren nem találunk lényeges változásokat a generációk között. A tanult tehetetlenség mintái a fiatalok körében is erőteljesen jelen vannak. Véleményünk szerint azonban nemcsak a viszonyítási keretektől fakadó, valamint a XX. századi történelmi traumák utóhatásáról van szó, hanem arról, ahogyan a késő kapitalizmus hármas bizalmi válsága együttesen jelenik meg e történelmi háttér előtt. Ám miközben megítélésünk szerint a hármas bizalmi válság empirikusan igazolható, a jelenséget egy más, némi optimizmusra is okot adó irányból is megközelíthetjük. Ehhez érdemes a játékelmélet szótárához fordulni.

Az ultimátumdilemma. Mintegy harminc éve, 1982-ben vázolták fel kísérleti közgazdászok

először az alábbi játékelméleti szituációt kísérleti alanyaiknak: két embernek lehetősége van arra, hogy tíz dollárhoz jussanak, ha sikerül megegyezniük az összeg elosztásáról. A Kezdeményezőként kijelölt szereplőnek egyszeri lehetősége van ajánlatot tenni a Válaszadónak az elosztás arányáról: 6-4, 5-5, netán 1-9 arányban osszák-e el a pénzt. A Válaszadónak szintén egyszeri lehetősége van elfogadni vagy elutasítani az ajánlatot. Ha elfogadja, mindkét fél elteheti a nyereséget, ha visszautasítja, mindkét fél elbukja az összeget, s a két játékos haszna nulla lesz. Az eredmények megjósolásakor a racionális döntéselmélet és a klasszikus közgazdaságtan hívei így okoskodhattak: bármit ajánl is a Kezdeményező, a Válaszadónak minden ajánlatra rá kell bólintania, hiszen akkor jár el helyesen, ha valamennyi pénzt hazavisz – márpedig a semminél egy dollár is több. Az eredmények rácaffoltak ezekre a várakozásokra: a Válaszadók a méltánytalannak ítélt felajánlásokat rendre elutasították. Ennek az eredménynek a jelentőségét nehéz lenne túlértékelni. Azt mutatja ugyanis, hogy az egyéni haszonmaximalizálás értéke mellett rendelkezünk a méltányos viszonyokra, méltányos társadalomra vonatkozó képzetrel is. Ez a képzet pedig olyan erős, hogy akár az önérdeteket is felülírhatja. Persze azért nem fogadjuk el az 1, 2, 3 egységnyi pénzeket, mert keveselljük az összeget. De nem a magunk számára, hiszen a semmiből jött pénznek akár örülhetnénk is, hanem mert az elosztási viszonyokat nem tartjuk fairnek, korrektnek. Az azóta számos variációval megismételt kísérlet azt is bizonyította, hogy az, hogy mit tekint a Válaszadó méltánytalan ajánlatnak, szoros összefüggésben áll az adott társadalom kultúrájával, gazdasági berendezkedésével.

Mint láttuk, a rendszerváltás utáni Magyarország elpárolgó bizalmának magyarázatakor érvelhetünk a történelmi traumák által okozott tanult tehetetlenséggel, a viszonyítási keretektől fakadó frusztrációval, illetve a politikai elit teljesítményével. Miközben ezek a magyarázatok nem nélkülözik az igazságot, de megközelítésükben intellektuálisan sem igen kínálnak kitörést ebből a szituációból. Itt nem az a legnagyobb probléma, hogy minden ilyen magyarázat a késő modernitás alaptendenciáiból fakadó – ezért teljesíthetetlen – elvárásokat is megfogalmaz. Inkább az az aggályos, hogy ha ezen fogalmak segítségével szerkesztjük meg a rendszerváltás utáni bizalmi válság narratíváit, akkor könnyen róka fogta csuka helyzetbe manőverezzük magunkat: az atomizáltság bizalmatlanságot szül, a bizalmatlanság atomizáltságot, a politikai kultúra nem erősíti a bizalmat, a bizalmatlanság nem erősíti a politikai kultúrát. A tanult tehetetlenség öröksége és a rossz viszonyítási keretek képlete meglehetősen paternalista, már-már lekezelő: történelmi vagy jelenkori okok miatt paralizált, benuult társadalmat mutat. A magunk részéről, Michael Burawoy „public sociology” programját vitatva, sem azt nem gondoljuk, hogy a szociológia feladata lenne hangot adni az elnémitott társadalmi csoportoknak, sem azt, hogy direkt módon a társadalmi változás aktoraként kellene fellépnie. De ebből megítélésünk szerint nem következik, hogy a szociológia elsődleges feladata, a megértés önmagát elzárhatja és kiszakíthatja a vizsgált valóságból. Esetünkben tehát a történelmi traumák, tanult tehetetlenség metaforái helyett olyan elbeszéléseket kell keresnünk, amelyek legalábbis narratív lehetőséget hagynak a bizalmi krízis kezelésére. Azonban ha az ultimátumjátzsma metaforájával közelítjük meg a kérdést, akkor mind a „lebuult, tehetetlen társadalom”, mind az „eszköztelen politikai elit” erősen korlátos gondolati teréből kiléphetünk.

Gondolatkísérletként egy pillanatra tegyük fel, hogy a kelet-európai rendszerváltások során egy társadalmi méretű ultimátumjátzsma részesei voltunk. A rendszerváltás részeként megjelenő, a korábbi egalitáriánus értékekhez képest hirtelen hatalmasra növvő társadalmi egyenlőtlenségek a társadalom tagjainak méltányosságra vonatkozó elképzeléseit sértették. Erre a folyamatra a társadalom a rendszer iránti bizalom megvonásával válaszolt. Úgy is felfoghatjuk, hogy a rendszerváltás, mint új alternatív valóság, egy „ajánlat” volt a magyar társadalom számára. Ez az ajánlat egyrészt kellően ködös és bizonytalan tartalmú volt ahhoz, hogy néhány történelmi pillanatig jelentős támogatást élvezzen. Másrészt azonban ez a támogatás hamar elenyészett, és a társadalmi percepcióban megerősödött és kikristályosodott a méltánytalan és méltatlan

ajánlat képzete. A magyar társadalom túlnyomó része úgy érezte, hogy a rendszerváltás és azt követő új berendezkedés egy „2-8-as” vagy inkább „1-9”-es ajánlatot kapott, és ezt némi idő elteltével határozottan elutasította. E játékelméleti metafora keretein belül maradván: a történelem eme ajánlatára adott válasz egyik eleme bizonyosan az volt, hogy sokan érezték úgy, hogy egész addigi életük, teljesítményük és kilátásaik méltatlanul alulértékelték ebben az új helyzetben. De azt is sokan gondolhatták különösebb konstrukciós torzítások nélkül is, hogy a felemelkedő új kapitalista elit méltatlanul, teljesítmény nélkül került kiemelkedően kedvező pozícióba.

Ezek a társadalom-lélektani folyamatok közismertek, az ultimátumdilemma azért fontos, mert ez a metafora kiemeli azt, hogy itt nem a szociálpszichológiai fejtegetésekből ismert „dögöljön meg a szomszéd tehene is” jelenségről vagy a játékelmélet nyelvén: zéróösszegű játszma negatív kifutásáról van szó. Hanem a társadalmi méltányosságba, a fair viszonyokba vetett hit csorbult. Ez a fogalmi keret megnyitja a bizalom helyreállításához vezető mégoly sziszifuszi út lehetőségét is a politika és a közbeszéd számára. Egyrészt, amennyiben valamely politikai erő a bizalom helyreállítását prioritásnak tekinti, a jelenlegi redisztribúciós arányok méltányosabbá tétele nemcsak az érintett társadalmi csoportok önértékét, hanem a rendszerszintű bizalom lassú visszaépítését is szolgáló cél. Ám mivel a belátható jövőben a társadalmi igények összessége kielégíthetetlen, a bizalomépítéshez két elem kiemelten fontos. Egyrészt tudatosítani az apró elmozdulásokat, azok irányát. Másrészt újraszöni a közmegegyezést a méltányosság, a méltányos rend, a fair viszonyok fogalma körül.

A bizalomépítésnek ez a programja talán naivan hangzik. De biztató lehet, hogy az ultimátum-játékban a Kezdeményezők legtöbbször méltányos, 50 százalék közeli ajánlatot tesznek. Sőt, ez még a játszma extrém változatában, a diktátorjátzmában is így van, ahol a Válaszadónak semmilyen választása, visszacsapási lehetősége nincs, csak elfogadni a számára megítélt összeget. Még akkor is dolgozik a Kezdeményezőben valamiféle illendőség, a nyers önzésen túlmutató értékkövetés. Ha pusztán tudatosítjuk, hogy az adott játszmának kik a szereplői, és ezeket a szereplőket milyen hosszan tartó és egymásra ható viszonyok kapcsolják össze és fogják egybe, a méltányosabb ajánlatok felé való elmozdulás azonnal megjelenik.

Persze más a játékelmélet steril választási mezője, és mások az indulatokkal, hagyományokkal és bonyolult aspirációkkal átítatott nagybetűs élet valódi tételekben játszott játszmái. Ám a méltányos társadalom ideája nem fikció, hanem olyan cél és egyben valódi motivációs hatóerő, amely segíthet a háromszoros bizalmi válságból való kilábaláshoz.

Idézetek

Dunn, John. 1988. *Bright Enough for all our Purposes: John Locke's Conception of a Civilized Society*. Cambridge: King's College.

Fukuyama, Francis. 1995. *Trust: Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.

Fukuyama, Francis. 2006. *America at the Crossroads: Democracy, Power and the Neoconservative Legacy*. New Haven: Yale University Press.

Gamson, William. 1968. *Power and Discontent*. Homewood: Dorsey Press.

Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.

Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

Gitlin, Todd. 1980. *The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left*. Berkeley: University of California Press.

Habermas, Jürgen. 1986. *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: ELTE.

Hankiss, Elemér. 1978. *Társadalmi csapdák*. Budapest: Magvető.

Hankiss, Elemér. 1982, 1986. *Diagnózisok 1–2*. Budapest: Magvető.

Hankiss, Elemér, 1989. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Luhmann, Niklas. 1979. *Trust and Power*. New York: John Wiley & Sons.

Mauss, Marcel. 1970. *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. London: Routledge.

Putnam, Robert. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.

Putnam, Robert. 1995. „Bowling Alone: America’s Declining Social Capital.” *Journal of Democracy* 6(1): 65–78.

Rév, István. 1987. „The Advantages of Being Atomized: How Hungarian Peasants Coped with Collectivization.” *Dissent* 34 no. 3. (1987): 335–350.

Rév, István. 1993. „Paraszi ellenállás a klasszikus szocializmusban.” in *Múltunk Jövője: Szabadelvűek a népi kultúráról*, szerkesztette Bodor Pál, Csalog Zsolt, Dobszay László, Göncz Árpád, Háy Ágnes. Budapest: T-Twins Kiadó.

Seligman, Adam B. 1997. *The Problem of Trust*. Princeton: Princeton University Press.

Seligman, Martin. 1975. *Helplessness: On Depression, Development, and Death*. San Francisco: W. H. Freeman.

Simmel, Georg. 1950. *The Sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press.

Simmel, Georg. 1971. *Georg Simmel on Individuality and Social Forms*. Chicago: Chicago University Press.

Simmel, Georg. 1999. *Sociologie: Études sur les formes de la Socialisation*. Paris: Presses Universitaires de France.

Uslaner, Eric H.–Badescu, Gabriel. 2004. „Honesty, Trust, and Legal Norms in the Transition to Democracy: Why Bo Rothstein Is Better Able to Explain Sweden than Romania.” in *Creating Social Trust: Problems of Post-Socialist Transition*, edited by János Kornai, Susan-Rose Acherman and Bo Rothstein. New York: Palgrave. 315–352.

Uslaner, Eric. 2002. *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jegyzetek

1 A társadalmi bizalom kedvelt és sokat kutatott témája a hazai szociológiának is. A szakirodalom homlokterében egyrészt a bizalom régiós vetületben való megjelenése, illetve kultúrával való viszonya jelent meg leggyakrabban (Hankiss 1978, 2009, Hankiss–Manchin–Füstös–Szokolczai 1982, Pataki 2011, Utasi 2002). A Kornai János által szerkesztett kötetek kifejezetten a poszt szocialista átmenet és bizalom viszonyára koncentrálnak (Kornai–Rothstein–Rose–Ackerman szerk. 2005a, 2005b). Az elméleti igényű szakirodalom mellett nem hiányoznak az empirikus adatokra támaszkodó elemzések sem (Medgyesi–Tóth 2005, Giczi–Sík 2009, Tóth 2009, Tóth szerk. 2009, Kopp–Martos 2011). Tanulmányunkban, miközben külön kezeljük az egyes bizalmi fajtákat, a különböző bizalmi formák holisztikus megközelítésére teszünk kísérletet.

2 Eszmetörténeti érdekesség, hogy a korai tömegelméletek (Le Bon 1993, Mackay 1995) mind az egyén elállatiasodását írják le a Gesellschaft-tömeghelyzetben – ahol egyebek mellett a személyközi a bizalom tűnik el, fordul visszájára.

3 Ez azonban nem jelenti a Kádár-rendszerre jellemző informális eljárások eltűnését a magyar társadalomból. Ahogyan azt Böröcz József leírja, a kapitalizmusba való átmenet sajátos tudás- és tulajdonvákuuma éppenséggel az informalitás továbbélését hozta magával (2000).

4 Maga az átmenet időszaka hosszú távú idősorba nehezen illeszthető, kivételes történelmi pillanat, ahol optimizmus és borúlátás egyszerre volt jelen, ahogyan arra Timothy Garton Ash anekdotája emlékeztet a Nagy Imre-újratemetés idejéből: „A temetés előtti napon egy túlélővel találkoztam, a bájos és furcsa idős Göncz Árpáddal. »Tudja«, mondta, »örülök, hogy megélhettem ennek a katasztrófának a végét, de szeretnék meghalni, mielőtt a következő ideérne.«” (Ash 1990: 60)

5 Az adatok ugyanakkor az intézményi bizalom ciklikusságára is rámutatnak. Ahogyan arra Bakonyi Eszter felhívja a figyelmet, az országgyűlési választások évében – 2006 kivételével – a bizalom kismértékű növekedésének is tanúi vagyunk. (Bakonyi, 2011: 120)

6 A magyarok alig több mint harmada tekinti erkölcsileg problémásnak, hogy az orvosok „hálapénzt” fogadnak el szolgálataikért (Kornai 2000: 3, 7, 9). Az „ajándékozás” így kialakult rendszere olyan elterjedt, hogy szinte valamennyi orvos elfogad hálapénzt; bevételük 62 százaléka nem adózott jövedelem. Egy hiányokkal és arrogáns adminisztrátorokkal leírható gazdálkodási rendszerben sok ember tekint ezekre a fizetségekre, mint amik a kínálatot és az orvosokkal való hosszú távú kapcsolatot biztosítják (2000: 38).

7 <http://www.opensecrets.org/news/2012/08/2012-election-will-be-costliest-yet.html>

Tetszik

58 ember kedveli. Legyél te az első az ismerőseid közül!

Kapcsolódó írások:

1. **Bán Zsófia: Tessék mondani, az ott a kínai nagy fal? (Reneszánsz Látványtár – Virtuális utazás a múltba. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. szeptember 27. – november 30.)** Valljuk be, a tematikus éveknek, így a mostani reneszánsz...
2. **Bán Zsófia: Szabadság, megeszem (Taxidermia. Rendezte Pálfi György.**

- Forgatókönyv Parti Nagy Lajos, Pálfi György, Ruttkay Zsófia. Operatőr Pohárnok Gergely. Szereplők Koppány Zoltán, Trócsányi Gergely, Stanczel Adél, Hunyadkürthy István, Dengyel Iván, Znamenák István, Nagy Mari, Blaskó Péter, Balkay Géza, Tóth Anita.**) Bán Zsófia Szabadság, megeszem Pálfi György új nagyjátékfilmje, a...
3. **Kende Péter: Nagy Imre és az 56-os magyar forradalom dinamikája** [1] Ötvenöt éve, hogy forradalom tört ki Magyarországon, de Nagy...
 4. **Várhegyi Éva: A frankhitelek fogságában** 2011 őszére kényes helyzet állt elő. Egymilliót meghaladó, a lakását...
 5. **Molnár Gál Péter: Óvakodj a törpétől (A mikádó. A Színház- és Filmművészeti Egyetem Bábszínész III. évfolyam vizsgaelőadása, 2007. január 12. Zene Arthur Sullivan, szöveg William Schwenck Gilbert. Magyar szöveg Kovách Kálmán és Romhányi József fordításainak felhasználásával Góczán Judit. Rendező Balázs Zoltán. Osztályvezető tanár Meczner János. A bábokat tervezte Gombár Judit, készítette Lellei Pál. Bábkonzultáns Erdős István. Zenei vezető Dinyés Dániel. Szereplők Papp Zoltán/Orendt Gyula, Jankovics Péter/Kelemen Dániel, Bercsényi Péter/Tihanyzegi Zsolt, Gémes Antos/Bálint Gábor, Veszti Zsófia/Denk Viktória, Karádi Borbála/Haris Nadin, Nagy Viktória Éva/Németh Renáta, Gombai-Nagy András/Sebestyén Pál.**) Molnár Gál Péter Óvakodj a törpétől Colin Higgins Óvakodj...

Cimkék: [Dessewffy Tibor](#), [Dessewffy Tibor](#), [Nagy Zsófia](#), [Nagy Zsófia](#)